

Tariximiz şərəfimiz, həm də qürurumuzdur

Rəşid Hüseynov
Şəki Ağır Cinayətlər
Məhkəməsinin hakimi

Tariximiz milli özünüdərkən mənbəyidir, milli şüurun formalaşmasının və səviyyəsinin meyarıdır, varlığımızdır. Mənsub olduğun millətin, xalqın tarixini, onların ərazi, dil, ədəbiyyat, mənəvi-mədəniyyət, dövlətçilik tarixini bilmədən həmin millətin, xalqın milli kimliyini, bəşər tarixində yerini müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Həmin millətin, xalqın gələcəyini elmi əsaslarla təhlil etmək, dinamiklik, dönməzlik, köhnənin yaxşı cəhətlərini özündə əxz etməklə inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək mümkün deyildir.

Tarixini unutmaq

özlüyündə özünü mehəvə məhkum etmək deməkdir. Daha dəqiq azərbaycanın dahi filosofu Cəmaləddinin Əfqanınin sözləri ilə desək, "tarixini itirən xalq məniyyətini itirmiş kimidir, vətən hissini itirən kəs insanlığı itirmiş kimidir, gələcəyindən məhrum edilmiş kimidir, xalq ona görə xalqdır ki, tarixi var, insan ona görə insandır ki, vətəni var". Görkəmli türk tarixçisi Osman Turanın (1914-1978) dili ilə desək, "tarixini bilməyən və şüurunu daşmayan millətlər hafizə və idrakını itirmiş çaşqın kimsələrə bənzəyir. Belə bir durumda millətlərin yüksəlmələri və ya millət vəsfini mühafizə etmələri, hətta dağılmamaları çətin dir. Bəşəriyyətin təkamülündə bu dərəcə əhəmiyyəti olan tarix, mədəniyyətin yüksəlməsi ilə paralel olaraq irəliləyir və millətlərin istiqbalını hazırlamaqda yardımçı olur. Bu səbəblə tarix kulturu və şüuru cəmiyyətlərin idarəçiliyi və seçkinləri üçün bələdçi vəzifəsi görür".

Hər bir millətin, xalqın milli şüurun səviyyəsi onun idarəetmə strukturunun, formasının yaradılmasına, formalaşdırılmasına, təkmilləşdirilməsinə, inkişafına böyük təsiri edir. İdarəetmə strukturu, idarəetmə forması, qanunlar yaradılması səviyyəsi zaman etibarilə milli şüurun səviyyəsindən asılıdır. Qanunlar isə milli şüurun səviyyəsinin təsbiti olmaqla, mövcud quruluşun inkişaf meyillərinin tənzimləyicisidir. Milli şüurun inkişafı isə həmişə uyğun olan yeni forma, idarəetmə formasını tələb edir. Bu baxımdan dövlət idarəçiliyinin bir sahəsi olan ədliyyə idarəçiliyimiz milli şüurun məhsulu olmaqla zamanın tələbi olaraq formalaşaraq təkmilləşib. Heç də asan olmayan tarixi inkişaf yolu keçib.

Haqlı olaraq

N.Y.Morr XX əsrin 30-cu illərində belə bir mülahizə irəli sürmüşdür ki, hər hansı tarix tarixə qədərki dövrdən başlayır. Tarix bizə məlum olan, tarixqədərki dövr isə bizə məlum olmayan epoxaları əhatə edir. Məlum tarixlərin arxasında duran epoxalar isə həmişə sirlə müəmmalarla dolu olur.

Dövlətçiliyimizin bir sahəsi: ədliyyə tarixi. 22 noyabr 1918-ci il

Hər bir ədliyyə əməkdaşının itfihar hissi ilə xatırladığı bir gün. Bu tarix bizə belli olandır. Ancaq bu ta-

rix zəruri, labüd edən nə olub? Bu tarixin arxasında dayanmış sirlə dünya nədən ibarətdir? Hansı zəruri şəraitdə həmin tarix yaranıb və hansı çətinliklər ilə üzvləşib?

Qeyd etməklə vacibdir ki, dövlət olan hər bir millətin, xalqın dil, yerləşdiyi ərazi, mədəniyyət, ədəbiyyat, hüquq, dövlət tarixi, dövlətçilik tarixinin bir sahəsi olan ədliyyə tarixi və s. vardır.

Millət tarixi ilə

dövlət tarixi ərazi baxımından üst-üstə düşməyə bilər. Lakin ədliyyə tarixi həmişə dövlətçilik ilə dövlət idarəetməsi ilə bağlı olub. Şübhəsiz "Azərbaycanın dövlət idarəçiliyi" dedikdə isə Qacar dövləti ilə Rusiya dövləti arasında bağlanmış 12 oktyabr 1813-cü il Güllüstan və 10 fevral 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsi ilə bölüşdürülmüş ərazilərdə olan Azərbaycan dövlətlərinin idarəçiliyi və onun bir sahəsi olan ədliyyə idarəçiliyi nəzərdə tutulur.

Bu baxımdan idarəçiliyin elmi əsasları antik dövrlərdən formalaşmağa başlayır. İnsanlar o zaman fəaliyyətin müxtəlif sahələrinə - istehsalda, ticarətdə, ictimai münasibətlərdə, siyasətdə və diplomatiyada yaşadıqları zaman və məkana uyğun daha effektiv idarəetmə üsulları axtarmağa çalışıblar. Qədim Yunanıstanda və qədim Çində ilk dəfə olaraq idarəçiliyin, onun bir hissəsi olan ədliyyə idarəçiliyinin sirlərini öyrənməyə çalışsalar da, əsrlər ötdükcə bəşəriyyətin elmi bilikləri idarəetmə sənətinə, o cümlədən ədliyyə idarəçiliyinə yeni prinsiplər gətirilib. Bununla belə idarəetmənin, onun bir sahəsi olan ədliyyə idarəçiliyinin müasir modeli sənaye cəmiyyətinin yaranması ilə formalaşmağa başlayır və XX əsrin sonlarına idarəetmə inqilabının (menecment idarəçiliyi) baş verməsi ilə bitir.

Dövlət idarəçiliyi, onun bir hissəsi olan ədliyyə idarəçiliyi qeyd etdiyimiz kimi bilavasitə dövlətin mənsəyi ilə bağlıdır. Dövlətin özü olmadan onun idarəçiliyindən, onun bir hissəsi olan ədliyyə idarəçiliyindən söhbət açmaq belə yersizdir. Bu baxımdan "dövlət idarəçiliyi, onun bir hissəsi olan ədliyyə idarəçiliyi" anlayışının dərinliklərinə varmaq lazımdır.

Eramızdan əvvəl III minilliyin axırlarından başlayaraq,

bu günümüzdə qədar olan zaman kəsiyində "dövlət" anlayışı, həm Azərbaycan ərazisində, həm də hər yerdə, bütün ölkələrdə, bütün zamanlarda eyni mənə yükü daşıyır. 1933-cü il Beynəlxalq Montevideo Konvensiyasına əsasən beynəlxalq hüquqi şəxs kimi "dövlət": a) müəyyən ərazi; b) daimi əhali; c) hökuməti olması; ç) subyekt olaraq əlaqəyə girmə qabiliyyətinin olması kimi meyarlarla cavab verməlidir. Dövlət anlayışının əsasını təşkil edən "hökumət"in olması bütün zamanlarda tərkibində hökumətin bir qolu kimi ədliyyənin olmasını şərtləndirilib. Bu baxımdan ədliyyə tarixi dövlət tarixi ilə başlayır.

Dunyada mövcud olan hər bir dövrdə, o cümlədən Azərbaycan ərazisində (Cənubi və Şimali Azərbaycanda) ilk dövlət olan, e.ə. III minilliyin birinci yarısında meydana gəlmiş Aratta dövləti, e.ə. III minilliyin ikinci yarısında yaranmış Lullu-

bu dövləti, e.ə. III minillikdə yaranmış Kutium (Qutum) dövləti, e.ə. II minillikdə yaranmış Turukki və Su tayfalarının dövləti, e.ə. I minilliyin əvvəllərində meydana gəlmiş, e.ə. 590-cı ilə kimi mövcud olmuş Manna dövləti, e.ə. 693-cü ildə yaranmış Kimmer-iskit-sakpadşahlığının, e.ə. IX əsrdə meydana gəlmiş Midiyanın, e.ə. IV əsrdə yaranmış Azərbaycan (Atropatena) dövləti, e.ə. IV-III əsrin əvvəllərində meydana gəlmiş Albaniya dövləti, eləcə də, III-V əsrlərdə ilkin feodalizm münasibətlərini meydana gətirdiyi dövrlərdə Albaniyanın bir neçə vilayətinin Çola, Şeki, Lpina, Arsak, Uti, Girdiman, Sisakan, Kolt vilayətləri, 224-651-ci illərdə Azərbaycanın Sasanilərin tərkibində olduğu dövr, 226-cı ildə Albaniyanın Sasanilərdən asılı vəziyyətdə olduğu dövr, 629-cü ildə Sasanı Bizans müqaviləsinə görə Azərbaycanın Sasanilərin tərkibində qaldığı dövr diqqətə çəkir.

Şimali Azərbaycanın

isə öz müstəqilliyini qoruyub saxladığı dövr, 630-1258-ci illər Ərəb Xilafəti dövrü, 705-ci ildə Albaniyanın müstəqilliyini itirdiyi və ərəb vilayəti Arannaya çevrilməsi dövrü, 861-1538-ci illər Şirvanşahlar dövləti, 890-942-ci illərdə Sacilər dövləti, 942-980-ci illərdə Salarilər dövləti, 980-1054-cü ildə Revvadilər dövləti, 971-1086-cı illərdə Şedadilər dövləti, 1038-1157-ci illər Səlcuqlar imperiyası, 1108-1227-ci illərdə Ağsunqlar feodal dövləti, 1136-1225 illər Atabəylər və ya Eldənizlər (Eldəgəzlər) dövləti, 1256-1357-ci illər Hulakilerin (Elxanilər) dövləti, 1356-1410-cü illər Cəlairilər dövləti, 1410-1468-ci illər Qaraqoyunlu dövləti, 1468-1501-ci illər Ağ-qoyunlu dövləti, 1501-1736-cı illər Səfəvilər dövləti, 1736-1747-ci illər Nadir şah, 1747-1868/69-cu illər Urmuya, 1747-1822-ci illər Maku, 1747-1820-ci illər Ərdəbil, 1747-1826-cı illər Marağa, 1747-1828-ci illər Sərab, 1747-1820-ci illər Xoy, 1747-1828-ci illər Qaradağ, 1747-1780-ci illər Təbriz, 1747-1778-ci illər Gilan, 1747-1820-ci illər Zəncan, 1747-1819-cu illər Şeki, 1747-1822-ci illər Qarabağ, 1726-1810-cu illər Quba, 1747-1804-cü illər Gəncə, 1747-1827-ci illər İrəvan, 1747-1828-ci illər Naxçıvan, 1747-1806-cı illər Bakı, 1747-1826-cı illər Lənkəran, 1747-1820-ci illər Şamaxı, 1747-1759-cü illər Dərbənd, 1747-1782-ci illər Salyan, 1747-1768-ci illər Cavad xanlığı, Ərəş, İlisu, Qazax, Qəbələ, Şəmsəddil (Tabasaran, Borçalı) kimi sultanlıqlar, Qarabağ xanlığının tərkibində olan və 1813-cü ildə Rusiyaya tərəfindən ilhaq edilmiş Dizaq, Güllüstan, Vərəndə, Xaçın, Çiləbörd mülkiyyətlərində, 1803-cü ildə Rusiya tərəfindən işğal edilmiş Car-Balakən camaatlığında, XX əsrin əvvəllərində və 1917-ci il fevral burja inqilabından sonra (02 noyabr 1917-ci ildə Bakı Sovetinin İcrayyə Komitəsi (bolşeviklər) ələ almışdır) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranana kimi olan dövrlərdə ədliyyə funksiyalarını bu və ya digər formada müəyyən qurumlar həyata keçirmişlər. Həmin qurumlar necə adlanmasından asılı olmayaraq eyni funksiyaları həyata keçiriblər. Həmin dövrlərdə, eləcə də 28 may 1918-ci ildən 28 aprel 1920-ci ilə kimi mövcud olmuş Şərqdə ilk demokratik Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, 28 aprel 1920-ci ildən 30 dekabr 1922-ci ildə yaranmış SSRİ-nin tərkibinə daxil olana kimi, SSRİ-nin tərkibinə

daxil olana kimi, Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra Azərbaycan Respublikasının ilk 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyasına qədər məhkəmə, prokurorluq və istintaq bəzən ədliyyə qurumunun tərkibində olmuş, bəzən ayrı-ayrılıqda fəaliyyət göstərmişlər, bəzən isə ədliyyə qurumunun funksiyaları başqa qurumların arasında bölünməklə ədliyyə qurumu ləğv edilmişdir.

Hərbi məhkəmələr,

hərbi prokurorluqlar Müdafiə Nazirliyinin tərkibində olmuşlar. Hərbi Prokurorluq isə Hərbi məhkəmənin tərkibində fəaliyyət göstərmişdir.

1917-ci il fevral burja inqilabından sonra Zaqafqaziya səyminin tərkibində olan dövr və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranana kimi, 28 may 1918-ci ildən 28 aprel 1920-ci ilə kimi mövcud olmuş Şərqdə ilk demokratik Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökumətinin tərkibində ədliyyə idarəçiliyinin yaranma tarixi şəraitinə, mövcud çətinliklərlə üzlaşma faktlarına, həmin dövrdə tarixi misiyaları yerinə yetirməsi baxımından idarəetmə və onun təşkili öz dövrünün siyasi özəlliyinə görə fərqlənir. Eləcə də, 28 aprel 1920-ci ildən 30 dekabr 1922-ci ildə yaranmış SSRİ-nin tərkibinə daxil olana kimi, mövcud olmuş hakimiyyətin tərkibinə daxil olduğundan sonra sovet dönəmində Azərbaycan SSR-in ədliyyə idarəçiliyinin özünə-məxsusluğu vardır.

Mövcud qanunlar ictimai münasibətləri tənzimləyə bilmirdi. Siyasi böhran yaşanmışdır. Xalq zülm edilib. Onların hüquqları tapdanır, özbaşınalıq, hərəmçilik, qanunsuzluq hökm sürürdü. Həmin dövrdə ədliyyə orqanlarının qarşısında çox çətin, məsul tarixi bir vəzifə dayanırdı.

Xalqı bələdən qurtarmaq. Onun mövcudluğunu qoruyub saxlamaq. Soyqırım qarşısını almaq. Sivil, dünyəvi, demokratik, hüquqi, əraziyə yaşayın bütün millətlərin maraqlarını təmin edə bilən dövləti yaratmaq, onun inkişaf etmiş dövlətlərin idarəçilik sistemi ilə rəqabətə girə bilən, təkilərə dözə bilən idarəçilik sistemini yaratmaq. Bunun üçün isə birinci növbədə xalq maraqlarını təmin etmək lazımdır. Belə bir çətin şəraitdə ədliyyə orqanı öz işinə başlamışdır. Həmin çətinlikləri daha dərin anlamaq üçün tarixə qısa ekskurs etmək lazımdır.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda təbii olunan məhkəmə şəriət qanunlarına əsaslanırdı və elə şəriət məhkəməsi də adlanırdı. Əsrlər boyu şəriət məhkəməsi qazılar tərəfindən həyata keçirilmişdir. Qazılar şəriət qanunlarına dərin bələd olan savadlı, təmkinli, ədalətli axundlardan seçilirdilər. Lakin məhkəmə hakimiyyəti hökumətin və onun tərəfindən yaradılmış "divan" adlı qurumun əlində idi. Dövlətin əyalət, vilayət, qəza, mahal və paytaxtında divanbəyi tərəfindən təyin olunmuş qazı var idi. Qazılar şəriət qanunları əsasında hüquqi işlər aparırdılar. Onlar əsasən dini işlərə, irsi, ailə və mənşət məsələlərinə baxırdılar:

1. Məzhəb və ruhanilik;
2. Evlənmə və boşanma;
3. Küsmüş qohumları barışdırmaq;
4. Vərəsələr arasında əmlakı bölmək;
5. Şəxsi münasibətlərin nizam salınması;

6. Dul qadınları və yetimləri himayə etmək. Belə hallarda ruhanilər xüms və zəkatı bölməli, yaxud əhalidən vəsait yığmalı idi.

7. Vəsiyyətlərini, qəbalələrini və digər alqı-satqı sənədlərini təsdiq etmək.

İslamın yayıldığı ilk əsrlərdə bütün mübahisələr fiqh intizamı altında qurulmuşdur. Sonralar, müxtəlif ərazilərin və mədəniyyətlərin İslam dünyasına daxil olması ilə şəriət qanunları yerli xalqların bir-çox adət-ənənəsini də özünə daxil etməyə başladılar. Bu cəhətdən Azərbaycan da istisna deyildi.

Orta əsrlərdə,

məhkəmə sahəsində aparılan ən ciddi islahatlardan biri Hülakülər sülaləsinin nümayəndəsi Qazan xanın adı ilə bağlıdır. Ölkədə hökm sürən özbaşınalıqların və hüquq pozuntularının əsasında məhkəmə işinin dolaylı olmasını gördən Qazan xan "qazı" vəzifəsinin icarəyə verilməsini mənfi hal kimi qiymətləndirərək əsas diqqəti bu vəzifəyə təyin olunan şəxslərin ədalətli və layiqli din xadimlərindən seçilməsinə yönəltdi. O, məhkəmələrdəki qanunsuzluqlara son qoyulmasına, alqı-satqı işlərində qayda-qanun yara-dılmasına çalışaraq son 30 ildə yığılıb qalmış iddia sənədlərini ləğv etdi, məhkəmələrin aparılması üçün toplanan ödəmələrin dəqiq məbləğini müəyyənləşdirdi, şəhər, mahal, kənd qazılarının səlahiyyətlərini dəqiqləşdirdi. Maraqlı faktlardan biri odur ki, Qazan xan məhkəmə sədri olan qazılara bu vəzifəyə təyin olunmuşdan sonra qanuna ciddi şəki-ildə əməl edəcəklərinə dair qəbz alınmasını da tələb etmişdir. Onun tələblərindən biri də cinayətkarların etdiyi cinayətə uyğun cəzalandırılması olmuşdu.

Əlbəttə, Qazan xanın islahatları mütləqən hadisə kimi ölkənin sosial həyatında canlanma yaratsa da, məhkəmədə sui-istifadə hallarını azaltsa da, öz dövrü üçün keçərli olmadı. Belə ki, feodalların qəzəbinə səbəb olaraq, natamam həyata keçirildi.

Azərbaycanın şimal torpaqlarının Rusiya tərəfindən zəbt edilməsi böyük tarixi ədalətsizlik idi - bir xalq iki hissəyə parçalandı. İşğal nəticəsində Şimali Azərbaycan torpaqları sənayeleşən Rusiya imperiyasının xammal mənbəyinə və satış bazarına çevrildi, öz siyasi mövqeyini möhkəmlətmək üçün onun tarixi torpaqlarını özünə sərfəli olan inzibati-ərazi dəyişikliklərinə məruz qoyaraq, xeyli sayda ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsini həyata keçirdi və aparıldığı müstəmləkəçilik siyasəti ilə Azərbaycan xalqının dövlətçilik ənenələri-nə böyük zərbə vurdu.

İşğaldan sonra çar hökuməti Azərbaycanda komendant idarə üsulu adlandırılan hərbi idarəetmə sistemi yaratdı. Keçmiş xanlıqlar və sultanlıqlar əyalət və dairələrə çevrildilər (Bakı, Quba, Şeki, Şirvan, Qarabağ, Lənkəran əyalətləri, Yelizavetpol, Car-Balakən dairələri, Qazax və Şəmsəddil distansiyaları). Şeki, Şirvan, Qarabağ və Lənkəran əyalətləri mərkəzi Şuşa şəhəri olan "Müsləman əyalətləri rəisliyinə", Bakı və Quba isə Dərbənd-də yerləşən hərbi dairə rəisliyinə tabe edildi.

(ardı növbəti sayımızda)

